

Андрій ТЕМЧЕНКО
Черкаси

КОНТЕКСТУАЛЬНА СЕМАНТИКА ЧИСЛА ТРИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯННЯХ

Контекстуальне значення числа в українських замовляннях зумовлюється його значною символічною насиченістю. Постійність семантичних характеристик числа (послідовність, цілісність при рахуванні, статичність, здатність збільшуватись і зменшуватись і т.п.) пояснює його застосування у міфах як символу основних світотворчих (формотворчих) принципів, у зв'язку з чим воно набуває космологізуючих (структурних) характеристик. Число в цьому аспекті є концентрацією магічного. Використання числа у замовляннях не випадкове, оскільки воно виконує функцію захисту, – доводить статичність міфологічної схеми: космосу /людини/ суспільства, і відображує основну функцію замовляння, як тексту, який виконується під час критичного стану – змагання з силами хаосу.

Міфологізації числа сприяє також його здатність точно і лаконічно описувати процеси, пов'язані зі зменшенням-збільшенням, загадуванням-вгадуванням, що становлять собою одну з основних міфотворчих засад лікування і ворожіння. Поступове зменшення сили хвороби передбачає збільшення життєвої сили і навпаки, засобом вгадування перераховуються основні причини її походження і можливі варіанти відсилання і т.п. За допомогою “збільшення-зменшення” виникають деякі види інакомовних слів-метафор (“ліс-лісище”, “уроки-урочища”), що лаконічно позначають весь процес перерахування в цілому, які, як і розгорнуті гіперболи (речення з поступовою градацією основного образу), доводять людину до стану особливого психічного збудження. Такий процес нагадує практичний психологічний прийом “снігового шару”, коли емоції хворого поступово доводяться до крайньої напруги, штучно створюючи нібито дуже складну і важливу проблему, негайне позитивне вирішення якої (раптове зняття напруги), зумовлює позитивний психічний стрес. Ствердження позитивного, тобто його ментальне закріплення і усвідомлення, відбувається за допомогою слів із семантикою кінця, які повторюються – три, сім, дев'ять раз. Такі характерні для замовлянь закінчення в науковій літературі називаються “закрепками”: “Амінь, амінь, амінь”, “Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа.” і т. д.

Замовляння є частиною архаїчного ритуалу, де відбувається операція з числами у вигляді рахування, перерахування, послідовного скорочення, що спричиняє розвиток розгорнутих класифікацій – причин походження хвороб, місця їх відсилання, а також схем багаторівневої міфологічної світобудови. Причини походження в свою чергу поділяються на декілька підгруп, які вказують на місце, особу, тварину чи предмет, що спричиняють захворювання. Виникнення і функціонування подібних структур у замовляннях сприяє розвитку абстрактного мислення, тобто переростанню конкретного значення числа у загальне. Замість довгих ланцюжкоподібних перерахувань вживаються відповідні числа, що їх втілюють: “сімдесят сім трясовиць”, “сімнадцять жен”, “дев'яносто дев'ять лихоманок” тощо. Таким чином, числа створюють певні шаблони, компактні зашифровані моделі замовлянь, які виконуються з лікувальними цілями. Існування відповідних числових схем має обов'язкову прагматичну настанову – створення зразків для кращого запам'ятовування, відтворення і сприйняття тексту. У межах визначеної структури (контексту) відбувається лише варіація деталей, звідки впливає велика кількість формально подібних замовлянь і легке, ненав'язливе сприйняття їх слухачем.

Число є також носієм священного у замовляннях. Воно виступає “показником” його видимої частини і “натякає” на невидиму, приховану сутність, яка наповнює смыслом дійсність і реалізується у ній. Вона є “відправною точкою всіх видів діяльності людини ... реальною умовою розвитку самосвідомості, джерелом життя ... будь-яка діяльність знаходить у ній свою єдність і поза нею розглядається як легковажно існуюча, поверхня ... і, відповідно, незаконна. Автономне існування будь-якої діяльності було б блюзнірством. У часи більш давні сама думка про можливість самостійності її існування не виникала і не могла виникнути”¹. Прихована частина замовляння, його підтекст, який втілюється у символічних числах, надає архаїчним текстам містичної таємничості, що сприяє виникненню почуття “міфічного благовоління”. Такий емоційний стан мобілізує внутрішні психічні резерви і здатен максимально задіяти мовця і слухача у сам процес замовляння, дає змогу нібито програти, внутрішньо пережити міфологічну містерію, результатом чого є кульмінаційна частина тексту, його апофеоз – перемога життя.

Символічні прояви числа, за визначенням В.М.Топорова, можемо розглядати з двох позицій: парадигматичної (властивості числа як сталої міфологічної категорії) і синтагматичної (участь числа у міфологічних текстах)². З позицій парадигматики семантика числа проявляється у календарях, розрахунках до будівництва храмів, розташуванні зображень на іконах, які, крім прагматичного значення, мали й певне символічне навантаження³. З іншого боку існує цілий ряд архаїчних текстів, де природа числа розкривається завдяки опису операцій, які з ним проводяться або за допомогою контексту.

Щоб розглядати проблему числа у замовляннях з погляду синтагматики, передусім необхідно відповісти на декілька принципових питань: чи існує число взагалі в ритуальних текстах замовлянь, якщо так, то в якому вигляді проявляється; чи воно дійсно має семантичне значення?

Навіть побіжне ознайомлення з частиною текстів замовлянь дає змогу стверджувати існування в них числа, яке проявляється в різноманітних текстових ситуаціях. Воно може називатись у тексті або коментарі до нього. Найчастіше число прямо називає кількість міфологічних предметів чи символічних істот. Наприклад: *“Йшло три калічечки через три річечки...”*; *“...в Давида царя дев'ять синів по дев'ять жінок держали і сю колочку одбирали”*⁴; *“Царице Єлено! Заткни своїм тридев'ять дванадцятьом сестрицям...”*; *“сімдесят жил”*⁵. Як правило, пряме називання кількості зустрічається у текстах лікувального характеру, які, за твердженням М.Еліаде, повторюють архітепальні дії, спрямовані на творення /упорядкування/ руйнування⁶. В окремих випадках число зустрічається у вигляді прямого або зворотного рахування міфологічних предметів, істот: *“Був собі чоловік жовна, мав він дев'ять жінок: з дев'ятої – восьму, з восьмої – сьому, з сьомої – шосту, з шостої – п'яту, з п'ятої – четверту, з четвертої – третю, з третьої – другу, з другої – одну, ідної – жадну”*⁷.

Сам процес виголошення замовляння підпорядковувався відповідним правилам, які регулювались за допомогою числа. Тексти могли повторюватись три рази, в особливих випадках – сім, дев'ять і дванадцять разів. Ритуальні дії, що супроводжували замовляння, також мали відповідне кількісне виконання. Наприклад, ходіння навколо хворого тощо. Встановлення чіткої закономірності (повторення, послідовності) в окремих сталих поетичних міфологічних фігурах дозволяє припустити існування певної прихованості числа в текстах замовлянь. Подібні формули найчастіше проявляються як потрійні конструкції типу *“народжений, хрещений, молитвяний”*, *“амінь, амінь, амінь”* тощо.

Природа семантики числа проявляється також в описах різноманітних кількісних значень, наприклад: *“три старці – три хорти”* сприяли у лікуванні очей; *“три брати – три предмети”* – відганяли бешиху, а також у тісному контекстуальному зв'язку числа з іншими символічними фігурами і ритуальними діями. Так, у замовлянні від зубного болю число три позначає трьох братів, які в свою чергу належать до різних рівнів міфологічного простору: *місяць у небі (верх), кит-риба в окіяні (низ), дуб на землі (центр)*

Встановлення контекстуального значення трійки у текстах замовлянь, відтворення окремих логіко-семантичних ланцюжків, на основі яких можна відтворити більш загальну символічну картину числа і становить мету пропонованої роботи. У міфології – трійка проявляється як число-оберіг, воно символізує тримірність міфологічного світу, уособленого в образах трьох братів: місяця (небо) – зайця (поле, земля) – каменя, риби або *“мертвеця”* (підземний світ пращурів). Неможливість поєднання братів, тобто руйнації сталої структури, застерігає від повторного захворювання: *“...Заєць у полі, а риба у морі, місяць на небі, коли будуть три брати в купі гуляти то тоді у мене зуби будуть боліти”*⁸.

У замовляннях *“на переполох”* хвороба символічно відсилається на три сторони, що є також одним з варіантів, на нашу думку, архаїчного тримірного поділу Всесвіту: *“І я шепчу, і виливаю, і пересікаю, і перерубаю, і зливаю на три сторони ізсилаю, де люди не ходять, де вітри не віють”*⁹.

Основна троїчна константа міфологічного макрокосму проектується на людину. Лікування відбувається послідовно в три етапи. Кожен етап змальовується в образі *“бродка”*. Змивання самої хвороби – *“падучої”* (епілепсії) також проходить поступово за схемою: низ – “по коліна”; середина – “по пояс”; верх – “по шию”, що відповідає загальноміфологічній моделі: *“...повели його (ім'я) до святої Церкви, завели в один бродок – по коліна, в другий бродок – по пояс, в третій бродок – по шию, обмили від злої хвороби”*¹⁰.

Загальнопоширена “популярність” трійки у міфопоетичних текстах спричинила її широкий вжиток у текстах лікувального характеру. За допомогою образного рахування до трьох відбувається лікування більма. Сам хворий, уособлений старцем з *“трьома торбами, із трьома ципками”*. Біля нього знаходяться три хорти, які символізують стадії прозріння: *“чорний стежку показує”* – *“старець”* нічого не бачить; *“сірий сльозу вилизує”* – початок прозріння; *“білий світ показує”* – хворий починає бачити¹¹. Символічно захисні властивості трійки використовуються також у замовляннях від поранень, де кров ототожнюється з трьома ріками, приборкання яких означає припинення кровотечі: *“Текло три ріки під калиновий міст: перва – водяна, друга – молошна, третя – кривава; я воду зоп'ю, молошну споживу, а криваву ізпину, із сірого коня кров ізгоню”*.

В інших текстах, спрямованих стабілізувати раптові психічні чи фізичні розлади людини, *“третьої ангол”* виконує функції цілителя, *“одбираючи удар”*, який образно змальовується у вигляді процесу рубання дерева: *“Анголи, анголи, куди ви йдете? Ідем у ліс дрова рубати. Один дрова рубає, другий тріски збирає, а третій удар 'д білії кості 'дбирає”*¹².

Варіантами потрійних міфологічних предметів або істот, що виконують функції аналогічні *“трьом хортам”*, *“трьом рікам”*, *“трьом ангелам”* можуть бути: *“три джерела, три цариці”*; *“три пташечки”*, *“три броди”*; *“три листочки”*; *“Петро, Павло, диявол”*, *“рукавиці, ногавиці, перелози”*; *“три вітри”*; *“три старці – три потоки”*; *“три сестри – три ножі”*. Іноді сама хвороба також позначалась відповідним чином: *“рана на три пальці”*, *“три кістки”*; *“три краплі крові”*. Найбільша поширеність трійки у текстах лікувального характеру зумовлена, насамперед, популярністю самих текстів, їх важливістю у житті наших пращурів, що пояснює їх відносну збереженість. Причини ж частотності, на нашу думку, знаходяться значно глибше: у казках зустрічається тридев'яте царство, три брати, три ріки, три бажання, у голосіннях: три гори тощо. Семантика трійки, як числа-оберегу проявляється у тісному зв'язку з загальною функцією, яку вона відігравала в архаїчному світогляді.

Оберігальна функція числа три відбилась також у текстах, що мали на меті захистити себе, дитину чи худобу від “чарівниць, лиходійниць, що лихо роблять”. Подібні замовляння або ритуальні дії повторювались три або тричі по три рази. Наприклад: “хукнуть три рази на воду... через три дні заговор повторюється”, тричі плюнути, тричі чхнути, тричі дунути, тричі перехрестити¹³.

Перелічені дії, виконані з певною метою самі по собі є символічними, і, повторюючись відповідну кількість раз, підсилювали своє ритуальне значення, що говорить про ставлення до трійки, як до сакрального числа. Наприклад, при замовлянні бешихи знахар мав дмухнути три рази. Пояснення такого прийому можемо знайти у самому тексті замовляння і коментарі до нього: “Не я помагаю, Господь помага своїм духом, – подиха (дмуха три рази над болячим місцем навхрест і тричі плює)”¹⁴. Тобто, сам знахар у процесі лікування повторює першодії архаїчного божества (пор. вислови Дух Божий, людський дух, дух-душа тощо), яке своїм подихом тричі одухотворює світ. Кількість повторювань, як сама дія і текст, що її супроводжує, набувають священного статусу, оскільки характеризують саме божество (пор. епітети трисвятий, триликий і т.п.).

В інших текстах замовлянь число три може позначати кількість святих, які беруть участь у творенні-зціленні: “На Сіянській горі три святи сиділи: один рожоний, другий свячоний, третій хрищоний”¹⁵. Вірогідно, саме з цієї причини об’єкт замовляння наділяли відповідним священним потрійним статусом, що згодом перетворився на сталий фразеологізм: “народжений, хрещений, молитвяний раб Божий”.

На протизначення канонічним текстам, у замовляннях число святих інколи дорівнює двом, що проявляється у формулах типу: “я ж тебе (бешиха) ... замовляю Господом Богом Ісусом Христом с Пречистою Дивою”, або “Не я іду до Матінки Божої з хрестом святым, зо всіма святими апостолами”¹⁶. Частіше у текстах фігурують дві особи – сам мовець і святий, до котрого він звертається. Наприклад, “не сама я прийшла, три ангели привела”. Вживання подвійностей замість трійки пояснюється, на нашу думку, ідеєю парності – потенціальної трійки, що зумовлює її тотожне значення в однотипних текстах. Сакралізація трійки простежується також у замовляннях “на красу”. Дівчина ототожнює себе з трьома зорями: “Як ви ясні, красні межі зорями, щоби була така красна межі дівками”. Тричі повторювались ритуальні дії, спрямовані причарувати парубка: “... візьми чубук і крізь нього пропусти тричі води з рота, через зуби, приговорюючи тричі... після обнеси ту воду, коли можна округи того, кого хочеш причарувати, і дай йому випити; а коли не можеш обнести, то візьми тричі в рот води тиєї і тричі вилий із рота оп’ять у стакан і тоді дай випити”¹⁷. У текстах подібного змісту, залежно від інших символічних фігур – зір, води, трійка набуває значення краси і гармонії, оскільки підсилює їх прагматичну спрямованість і семантичну наповненість.

Аналізуючи розглянуті тексти, можемо помітити, що число три у текстах замовлянь слугує оберегом від різноманітних негативних проявів, підсилює ритуальні тексти, спрямовані на символічне поєднання протилежності (присушки), що співвідноситься з існуючим у давнину звичаєм потрійного жертвоприношення, залишки якого відбилися у мові. Схоже трактування семантики цього числа знаходимо у працях зарубіжних вчених. Х. Керлот вважав трійку виразником самодостатності, що сприяє вирішенню конфлікту, який виник внаслідок амбівалентного поділу. Аналогічні пояснення символіки даного числа зустрічаються також у вказаній праці В.М.Топорова, А.Голана, О.Діксона¹⁸.

Паралельне функціонування даного числа досить часто зустрічається у казках, легендах, деяких обрядах, не пов’язаних з процесом замовляння. Воно може проявлятися не лише як потрійність, але й у вигляді візуально подібних чисел – тридцяти трьох, тридцяти. Вищезазначені числа є одними з визначальних у побудові сюжету казки, за допомогою котрих вимірюється міфологічний кількісний і часовий періоди: тридцять три роки лежить у чистому полі загиблий богатир; у тридцять три роки Ілля Муромець звівся на ноги, чому сприяли три старці¹⁹; узаконюється ритуальна дія – потрійний поклін на весіллі²⁰.

На довершення слід відзначити, що проблематика числа три у текстах замовлянь тісно пов’язана з іншими фольклорними жанрами, галузями декоративно-вжиткового мистецтва, архітектурою, тому потребує більш докладного дослідження.

¹Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988. – С.55.

²Топоров В.Н. Числа // Мифы народов мира. – 2-е изд. – М., 1991 – 1992. – Т.2. – С.631.

³Желуховцева Е.Ф. Геометрические структуры в архитектуре и живописи Древней Руси // Естественно-научные знания в Древней Руси. – М., 1980. – С.23 – 63.

⁴Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані В.П.Милорадовичем, Я.П.Новицьким, П.С.Єфименком) // Українські чари / Упор. О.М.Таланчук. – К., 1992. – С.125, 71.

⁵Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн. – К., 1995, – Кн.1. – С.128, 137.

⁶Элиаде М. Миф о вечном возвращении. – СПб, 1998.

⁷Чубинський П. Вказ. праця. – С.143.

⁸Там само. – С.130.

⁹Українські чари. – С.64.

¹⁰Таємна сила слова / Упор. вст. ст. Г.Б.Бондаренко. – К., 1992. – С.16.

¹¹Українські чари. – С.48.

¹²Зоряна вода (таємниці поліських знахарів) / Упор. вст. ст. В.Ф.Давидюка. – Луцьк, 1993. – С.14.

¹³Чубинський П. Вказ. праця. – С.103, 132.

¹⁴Туркевич. Заговор отъ рожистаго воспаления (бышыхы) // Киевская старина. – 1905. – Т.XCL. – Ноябрь – декабрь. – С. 66 – 67.

¹⁵Зоряна вода. – С.10.

¹⁶Мішутін О. Заболотний Х. Колядки, замовляння, прислів'я. Дніпропетровщина. 1926 // Рукописні фонди інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського НАН України (далі фонди ІМФЕ). – Ф.1 – 5. – Од.зб.414. – Арк.16.

¹⁷Чубинський П. – Вказ. праця. – С.103.

¹⁸Голан А. Миф и символ: Пер. с англ. – М., 1993. – С.83; Диксон О. Символика чисел. Сб.: Пер с англ. – М., 1996. – С.47.

¹⁹Бахтина В.А. Время в волшебной сказке // Проблемы фольклора. – М., 1975. – С.157 – 163; Українські народні казки, легенди, анекдоти / Упор. передм. та прим. В.А.Юзвенко. – К., 1989. – С.176.

²⁰Василенко І. Записи на Черкащині від різних осіб. 1939 – 1941 // Фонди ІМФЕ. – Ф.8 – 9. – Од.зб.457.

Ірина НЕСЕН
Київ

МІФООБРЯДОВИЙ АСПЕКТ ПРОСТОРУ У ВЕСІЛЛІ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОЛІССЯ

Спроби вивчення міфообрядового аспекту простору в українській етнології здійснювались іще на межі XIX – XX ст. До цієї теми звертались М.Сумцов, Ф.Вовк, Є.Кагаров. У той період об'єктом уваги вчених були окремі частини житла, зокрема, піч, поріг, стіл. В кінці XX ст. це питання знову стає об'єктом наукових зацікавлень. В цей період етнологи намагаються показати усі частини простору, як ритуальні об'єкти. В Україні Н.І.Здоровега, В.К.Борисенко розглядають міфообрядову функцію окремих житлових пунктів в контексті весільної обрядовості¹.

В моменти здійснення ритуалів, зокрема весільних, житловий простір особливо набуває ознак священного. В контексті розгортання дійства, як цілісної системи, важливим є аналіз не лише обрядодій, як складових певного етапу, але і їх місце в просторі. Розвиваючись в межах окремих локусів хати, двору, вулиці, села, ритуал володіє додатковим семіотичним статусом, обумовленим загальною світоглядною моделлю, в якій простір має певні закони існування та розвитку. Це яскраво засвідчується весільною обрядовістю українців. Цікавим в цьому відношенні є Центральне Полісся, яке зберегло давні форми народного світогляду.

У статті використані польові матеріали із сорока шести сіл Житомирської (Емільчинський, Коростенський, Малинський, Народицький, Овруцький, Олевський, Радомишльський р-ни), Київської (Вишгородський, Іванківський, Поліський, Чорнобильський р-ни), Рівненської (Рокитнівський р-н), Хмельницької (Ізяславський, Славутський р-ни) областей, записані автором впродовж 1996 – 2002 рр. під час етнографічних експедицій у складі творчого колективу Історико-культурної експедиції при МНС України, а також у процесі роботи в Державному музеї народної архітектури та побуту України.

Народжуючись, одружуючись, помираючи, людина через низку ритуальних дій спочатку прилучалась до хатнього вогнища, родини, з часом, набувала статусу господаря і, нарешті, ішла з рідної хати в останню дорогу. Усі обрядодії, спрямовані на забезпечення здоров'я, довголіття, достатку, спокою сім'ї, роду, пов'язані зі сталим набором місць. У внутрішньому просторі хати пороги, двері з одвірками, піч, покуть, лави, вікна, сволок функціонували як константи щодо здійснення певних обрядодій і пов'язувались з міфологічним усвідомленням реальності. На садибі обрядово визначеними є ворота, кути огорожі, територія перед порогом, покутній кут ("угол"). Розвиток окремих частин дійства пов'язаний також з дорогою, вулицею.

Ритуал визначав сакральні межі, які членували простір на локуси і перехід з одного в інший був можливий лише після виконання певних обрядових актів. Ці межі (культурні і природні) були як уявними, так і цілком матеріалізованими. До перших, в середині поселень, належать, насамперед, роздоріжжя. Окремим сакральним статусом володіють і польові межі. Рослини, зібрані тут, завжди цілющі, а отже використовуються в лікуванні: "Знахарки своє зілля завжди по межах жали" (с. Збраньківці, Овруцький р-н). Саме тут збираються і квіти на весільне деревце, їх за свідченням інформантів "рвали по замежках" (с. Борове, Рокитнівський р-н). Культурні межі репрезентовані поперечно орієнтованими борознами, жердинами, ослонами, столами і, нарешті, воротами та порогами. Всі вони членують простір на окремі частини. Ритуальна функція межі у весіллі у вигляді її "показування" досліджувалась свого часу В.Борисенко².

Предметом даної статті є аналіз міфообрядового контексту просторових ділянок, розташованих за межами